

Universum Historiae et Archeologiae
The Universe of History and Archeology
Універсум історії та археології
Универсум истории и археологии

2018. Vol. 1(26). Issues 1–2, pp. 110–122

doi 10.15421/2611813

<http://www.via.dp.ua>

УДК 930. 1 (477) (092)
LCC DK508.77

В. І. Воронов

Дніпровський національний університет імені Олеся Гончара

Листування Т. Г. Шевченка з братами Лазаревськими

Проаналізовано опубліковані на сторінках періодичних видань другої половини XIX – початку XX ст. комплекси епістолярій, як однієї з форм міжособистісних комунікацій відомого українського поета й художника Т. Г. Шевченка з трьома старшими братами в родині Лазаревських (Василем, Михайлом і Федором Матвійовичами), а також окремі шевченкознавчі археографічні публікації й праці іншого її представника – історика й археографа О. М. Лазаревського. До уваги взято також уміщені на сторінках «Киевской старины» досить показові та інформативні фрагменти спогадів про визначного Українця, залишені Федором і Михайлом Лазаревськими. Встановлено головні напрями, характер та сутність таких епістолярних контактів, з'ясовано їх роль в особистій долі Т. Шевченка та місце, яке він відводив стосункам з братами Лазаревськими. Частково визначено архівну долю оригіналів листів та участь у їх збереженні й виданні друзів і добрих знайомих українського поета, поціновувачів його таланту, а також редколегій та постійних співробітників журналів «Основа» та «Киевская старина», окремих діячів науки, культури й мистецтва того часу.

Ключові слова: епістолярії; епістолярні комунікації; журнал «Киевская старина»; журнал «Основа»; інформаційні особливості особисті листів; археографічна передмова.

Воронов В. И. Переписка Т. Г. Шевченко с братьями Лазаревскими

Проанализированы опубликованные на страницах периодических изданий второй половины XIX – начала XX в. комплексы эпистолярных, как одной из форм межличностных коммуникаций известного украинского поэта и художника Т. Г. Шевченко с тремя старшими братьями семьи Лазаревских (Василием, Михаилом и Федором Матвеевичами), а также отдельные шевченковедческие археографические публикации и труды другого ее представителя – историка и археографа А. М. Лазаревского. Во внимание приняты также довольно показательные и информационно насыщенные воспоминания Федора и Михаила Лазаревских о выдающемся Украинце, изданные на страницах «Киевской старины». Установлены главные направления, характер и содержание таких эпистолярных контактов, их роль в личной судьбе Т. Шевченко, место, отводимое им самим связям с братьями Лазаревскими. Частично определена архивная судьба оригиналов писем, а также участие в их сохранении и публикации друзей и хороших знакомых украинского поэта, ценителей его таланта, а также редколлегии и постоянных сотрудников журналов «Основа» и «Киевская старина», отдельных деятелей науки, культуры и искусства того времени.

Ключевые слова: эпистолярные; эпистолярные коммуникации; журнал «Киевская старина»; журнал «Основа»; информационные особенности личные письма; археографическое предисловие.

Voronov V. I. The Correspondence between Taras G. Shevchenko and Lazarevsky Brothers

The article analyzes epistolaries as one of communication means between famous Ukrainian poet and artist Taras G. Shevchenko and three elder brothers from Lazarevsky family (Vasil, Mykhailo and Fedir M.). These epistolaries have been published in the periodicals of the second half of XIX – the early XX centuries. The article also reviews some archaeographic editorials, devoted to T. G. Shevchenko and written by the other Lazarevsky family representative – O. M. Lazarevsky, famous historian and archaeographer. Consideration is also given to significative and informative fragments of memoirs about T. G. Shevchenko left by Fedir and Mykhailo Lazarevsky and published in «Kievskaya Starina». The author distinguishes main directions, principles and highlights of such epistolary contacts and clarifies the role of this correspondence as well as the role of Lazarevsky brothers themselves in Shevchenko's personal destiny. The author determines archival destiny of some original letters and the contribution of Shevchenko's friends and familiars to the publication of them. It is also determined that some of original letters were published with the help of Shevchenko's

talent admirers, editorial boards and regular employees of «Osnova» and «Kievskaya Starina» periodicals, artists from the second half of XIX – the early XX centuries.

Keywords: Epistolaries; Epistolary communications; The Kievskaya Starina Journal; The Osnova Journal; Information characteristics; Personal Correspondence; Archaeographic Preface.

Постановка проблеми. Для істориків особисті листи є важливими джерелами, які слід ретельно вивчати з урахуванням усіх їх ознак: форми, почерку, наявності марок, штемпелів, різних додаткових написів, маргіналій, часу, місця й обставин написання, відомостей про адресата й адресанта, але в першу чергу, особливостей їх змісту та інформаційного потенціалу. Іншим варіантом їх назви у джерелознавстві є епістолярні джерела або епістолярії. Історики добре усвідомлюють, що такі джерела потребують досить специфічної методики вивчення. З однієї сторони, переважна більшість листів досить точні й показові, адже писались зазвичай кимось і комусь особисто, а їх автори у всякому разі намагались передавати якісь факти й події правдиво й точно. Більше того, листи наочно демонструють окремі риси світогляду, свідомості й менталітету людей відповідної епохи, їх думки й погляди, притаманні саме для часу фіксації самих пам'яток на відповідних матеріальних носіях. Проте не варто забувати, що часто було просто неможливо у листі відверто висловити всі власні думки через етико-моральні чинники, існування цензури, якісь особисті застережні моменти для автора тощо. Більше того, у кожного автора листа міг зовсім хибно і неправомірно утвердитись неповний і непослідовний власний погляд на ту чи іншу подію, явище, процес, описані ним у листі. Отже, на зміст будь-якого листа насправді впливає надзвичайно багато факторів, і вони вже давно з'ясовані й ретельно враховуються дослідниками епістолярії.

Для XIX ст., як доби, яка, напевно, найбільш широко репрезентована матеріалами особистого листування, що дозволяють вивчати значну кількість прикладних і комплексних проблем історичної науки, теоретичні й суто методичні аспекти їх дослідження вже досить ретельно були розроблені попередніми дослідниками (див., зокрема: (Миронова, 1985)). В сучасній українській історіографії цим аспектам також приділено достатньо уваги (Войцехівська, 2006; Войцехівська & Ляхоцький, 1998 та деякі ін.). До основних елементів джерелознавчого аналізу епістолярій традиційно відносять: визначення авторства, часу й місця створення листів, їх загальної змістової спрямованості, а також з'ясування їх типології, встановлення видових і тематичних ознак, характеристик тощо. Листи, як історичні джерела, мають розмовну мову епохи, стилістичні особливості, властиві певному середовищу і часу. Дослідження епістоляріїв також дає змогу зробити деякі висновки як

про певні суспільні верстви, так і про окремих найбільш видатних осіб.

Особливе місце в історії розвитку української літератури посідає письменницький епістолярій, який є важливою складовою в дешифруванні духовно-творчої діяльності письменників, інтегральною основою для об'єктивного аналізу їх естетичних уподобань, а також цілком виправдано претендує на досить вагоме місце в процесі освоєння художньої спадщини митців слова. В цьому контексті абсолютно невичерпний потенціал для дослідників складають матеріали особистого листування напевно найбільш відомого у світі українця – Тараса Григоровича Шевченка. На жаль, вони збереглися далеко не повністю через різні історичні обставини, а його фрагменти розпорошені по багатьох архівах і колекціях, зовсім не становлячи якогось більш-менш цілісного комплексу. Натомість такі джерела вже пройшли досить тривалий період спеціального наукового вивчення, а переважна більшість позицій листування поета вже навіть неодноразово публікувались. Та все ж напевно можна однозначно стверджувати, що їх інформаційний потенціал вже абсолютно вичерпаний попередніми дослідниками. Зазначене повною мірою стосується й матеріалів листування Т. Г. Шевченка з представниками багато в чому знакової для української історії XIX ст. родини Лазаревських.

Огляд основних наукових досліджень і публікацій. Перш за все слід констатувати, що в суто історіографічному сенсі сюжет «Тарас Григорович Шевченко та брати Лазаревські» вже протягом більше 130 років перебуває серед числа хоча б частково науково апробованих і опрацьованих. У першу чергу цим він завдячує знаковому репрезентанту цієї родини, відомому українському історичному та археографу Олександру Матвійовичу Лазаревському (1834–1902), а, з іншого боку – редколегіям журналу «Основа» та часопису «Киевская старина», які першими невдовзі після смерті поета почали ретельно збирати й публікувати практично все, що стосувалось його життя та творчої діяльності.

Зазначеного вище історика напевно можна віднести до представників одного й того самого з українським Кобзарем покоління, однак достеменно відомо, що в 1861 р. саме він був одним із тих, хто перебував поруч з Тарасом Шевченком у його останні дні, а після смерті поета разом з художником Григорієм Честаховським супроводжував його тіло до Канева. До речі, останній саме Олек-

сандру Лазаревському згодом залишив власні листи про цю досить печальну місію, а той їх опублікував на сторінках «Киевской старины» ([Лазаревский], 1898). Перу історика також належить ряд інших шевченкознавчих публікацій, переважно суто історико-археографічного характеру, де були представлені різноманітні біографічні матеріали, спогади сучасників про Кобзаря, фрагменти його листування тощо. Так, вже 1861 р. в журналі «Северная пчела» (і того самого року як передрук у «Черниговских губернских ведомостях») з'явилась його публікація «Последний день жизни Шевченка» (Лазаревский, 1861), а наступного року в «Основе» були опубліковані укладені ним матеріали до біографії поета під назвою «Детство Шевченка» (Лазаревский, 1862). Ним же дещо пізніше були видані невелика замітка до уміщеного в «КС» малюнка під назвою «Гроб Т. Г. Шевченка в Києве у Христовоздвиженской церкви (7 мая 1861 г.)» ([Лазаревский], 1894), рецензія на біографічне шевченкознавче видання Яковенка в серії «Жизнь замечательных людей» ([Лазаревский], 1894, II) та деякі інші невеликі за обсягом праці.

До речі, так само слід констатувати, що Олександр Лазаревський став і першим біографом усіх власних братів, оскільки вони померли значно раніше за нього. Він написав присвячені їм невеликі нариси, щоправда опубліковані значно пізніше на сторінках II тому «Українського археографічного збірника» (Лазаревський, 1927). Зокрема? в них також згадуються особисті стосунки старших братів з цього покоління Лазаревських з Тарасом Шевченком. Слід підкреслити, що переважна більшість матеріалів зазначених вище публікацій протягом 1950–1990-х рр. неодноразово перевидавались на сторінках тематичних збірників, присвячених українському Кобзареві (див., наприклад: (Бородин & Павлюк, 1988; Гриб (ред.), 1958) та ін.).

Доволі знаменним фактом слід вважати досить значну увагу з боку окремих представників аж трьох наступних поколінь родини Лазаревських як до власного родоводу, так і до вивчення матеріалів сімейного архіву, а на їх основі – контактів членів родини з Тарасом Шевченком. Наприклад, можна назвати спеціальні тематичні публікації, написані синами Олександра Матвійовича Лазаревського письменником Борисом (Лазаревский, 1914) та публіцистом Глібом (Лазаревський, 1945). Натомість молодша його донька Катерина, відомий український історик, архівіст та археограф, не тільки відзначилась упорядкуванням батькового архіву, а й досить ретельним вивченням документів і матеріалів фонду Лазаревських. Одна з її публікацій мала назву «Шевченко і брати Лазаревські (дещо з родинного архіву Лазаревських» (Лазаревська, 1928). У ній авторка проана-

лізувала деякі матеріали родинного листування (скажімо, листи Михайла, Федора та Олександра Лазаревських до матері Афанасії Олексіївни, листи Т. Шевченка до членів родини) і порівняла їх зі змістом спогадів Федора Лазаревського, опублікованих ще в «Киевской старине», при цьому знайшовши певні змістовні невідповідності в цих матеріалах і наголосивши, що напевно саме у спогадах міститься дещо хибна, а іноді й невірогідна інформація про деякі обставини життя українського поета. Окрім того, в цьому самому виданні К. Лазаревська також опублікувала декілька фрагментів з родинного листування.

Долучився до традиції висвітлення стосунків членів родини з Тарасом Шевченком й онук О. М. Лазаревського Гліб Олександрович, інженер-будівельник за фахом, який у свій час зазнав сталінських репресій і більшу частину свого життя провів далеко поза межами України. В 2001 р. в Києві було опубліковано його белетристичну працю «Настоящему – с памятью о прошлом» (Лазаревский, 2001), де певна увага приділена й досліджуваному нами сюжету. Нарешті син останнього Олександр Олександрович (і відповідно правнук О. М. Лазаревського), теж інженер-будівельник, перебравшись на схилі життя до України, розпочав ретельне вивчення родинного архіву й зрештою опублікував декілька історико-краєзнавчих праць, тематично безпосередньо пов'язаних з нашим сюжетом (Лазаревський, 2004; Лазаревський, 2007). Особливо слід виокремити його науково-популярний есей «З оточення Пророка. Тарас Шевченко та родина Лазаревських» (Лазаревський, 2009).

Епістолярним комунікаціям Тараса Шевченка, в т. ч. з Лазаревськими, певна увага надавалась також іншими дослідниками. Зокрема цього питання у власних «Шевченкознавчих студіях» торкався Сергій Єфремов (одне з останніх видань його праці датується 2008 р.) (Єфремов, 2008). Під час реконструкції біографії Тараса Шевченка на це також звернув увагу відомий український публіцист і громадський діяч Олександр Кониський (Кониський, 1991).

Напрямам та змісту епістолярних зв'язків українського Кобзаря було приділено певне місце на сторінках «Шевченківського словника» (Кирилюк (гол. редкол.), 1976). На сучасному етапі епістолярії Т. Шевченка як джерело до вивчення його біографії у спеціальній статті були проаналізовані Любов'ю Башманівською (Башманівська, 2010). Стосунки між Тарасом Шевченком та Лазаревськими протягом останнього часу спеціально вивчались у працях істориків (Сарбей, 1989; Демиденко, 2014), краєзнавців (Кравець, 2013), публіцистів (Махінчук, 2009). Цілий пласт новітньої тематичної літератури належить перу літерату-

рознавців. Скажімо, М. Коцюбинською епістолярій Тараса Шевченка розглядається крізь призму його сюжетної й тематичної спрямованості (Коцюбинська, 2008). У публікації Ю. Соколюк ідеться про епістолярні записи Т. Шевченка, адресовані Афанасії Олексіївні Лазаревський, яку поет просив бути його названою матір'ю на запланованому весіллі і фактично вважав матір'ю-берегинєю ідеальної в його розумінні родини (Соколюк, 2014).

Тобто загалом тема насправді має певний, доволі помітний і багато в чому знаковий історіографічний «шлейф», тобто характеризується окремими спеціальними змістовними напрацюваннями. Однак все це зовсім не означає, що можна вести мову про можливе її остаточне завершення й закриття. Навпаки, переважна більшість дослідників цієї теми насправді констатували невичерпність і певні існуючі перспективи у її дослідженні.

Тепер, власне, перейдемо до загальної характеристики найбільш ранніх публікацій матеріалів особистого листування Т. Г. Шевченка з братами Лазаревськими в періодичних виданнях, які нижче стануть предметом спеціального, більш глибокого наукового аналізу.

Отже, частина цих епістолярій ще протягом другої половини XIX ст. була опублікована на сторінках періодики, зокрема журналів «Основа» і «Киевская старина». Це стало можливим перш за все завдяки зусиллям членів родини та редакційних колегій цих видань. Зокрема, в «Киевской старине» протягом 1890-х рр. було опубліковано один лист Т. Г. Шевченка до Василя Лазаревського (так було зазначено в самому виданні, хоча згодом дослідники з'ясували, що він адресувався його брату Михайлу), а також два листи до ще одного брата Федора ([Горленко], 1891). У книзі 2 часопису за 1901 р. за редакцією Володимира Науменка було опубліковано добірку з 13 листів за 1857–1859 рр., адресованих Кобзареві від Михайла Лазаревського ([Науменко], 1901). Натомість у третьому номері журналу «Основа» за 1862 р. було вміщено 17 листів вже Тараса Шевченка до Михайла Лазаревського, датованих тими самими роками, які, відповідно, дозволяють детальніше відстежити подробиці епістолярних комунікацій між двома друзями в той час ([Б. п.], 1862). Ще один недовований і не підписаний лист українському Кобзареві, найпевніше від Михайла Лазаревського, був опублікований у «КС» у 1895 р. М. Комаровим (Комаров, 1895). Декілька листів Михайла та Федора Лазаревських до Тараса Шевченка у власній публікації на сторінках часопису вмістив М. Чалый (Чалый, 1897). Окрім того, і Михайло, і Федір Лазаревські залишили по собі досить цікаві, але, на жаль, незакінчені спогади про особисті контакти з Шевченком, які також

були опубліковані на сторінках «Киевской старины» протягом 1897–1899 рр. ([Шугуров], 1899; [Шугуров], 1899, II; Чалый, 1899).

Слід зазначити, що згодом переважна більшість згаданих вище епістолярних матеріалів і спогадів повністю або фрагментарно по декілька разів перевидавались. Зокрема, листи Тараса Шевченка публікувались практично в усіх повних і вибраних зібраннях його творів (наприклад, у 1929, 1957 та 1964 рр.). Найбільш якісне сучасне повне видання творів Кобзаря датується 2003 р. У його шостому томі якраз і міститься переважна більшість відомих сучасним історикам, археографам та літературознавцям його епістолярій, у тому числі й адресованих представникам родини Лазаревських (Шевченко, 2003). Листи, адресовані Тарасу Шевченку, також неодноразово перевидавались (див., зокрема: (Бородин, 1993; Кодацька (упоряд.), 1962). Принаймні, двічі перевидавались й аналізовані нижче спогади про Тараса Шевченка братів Михайла та Федора Лазаревських (Гриб (ред.), 1958; Бородин, & Павлюк, 1988).

Загалом перелічені опубліковані епістолярії, а також опубліковані спогади представників родини Лазаревських дозволяють констатувати, що найбільш тісними контакти між Т. Г. Шевченком і ними були саме в перші роки його заслання-рекрутчини (1847–1852 рр.), а також в останні роки його життя (1857–1861 рр.).

Метою цієї роботи є аналіз уміщених протягом останньої третини XIX – початку XX ст. на сторінках науково-літературної періодики найбільш ранніх археографічних публікацій матеріалів особистого листування Кобзаря з представниками однієї зі знакових українських родин того часу – Лазаревськими – для з'ясування їх інформаційного потенціалу та значення для істориків у рамках подальшої реконструкції ними загального наукового образу Тараса Шевченка та встановлення напрямів, змісту й справжньої сутності його прижиттєвих міжособистісних комунікацій.

Виклад основного матеріалу. Знайомство, принаймні двох членів родини Лазаревських братів Михайла й Федора з поетом сталося, напевно, вже наприкінці 1847 р. в місцях заслання поета. Також цілком достеменно можна констатувати, що після відбуття рекрутчини Тарас Шевченко поступово близько познайомився з усіма шістьма братами, однією з їх сестер Глафірою та матір'ю Афанасією Олексіївною. Це сталося або в місцях його тимчасового мешкання (Нижній Новгород, Самара, Москва, Санкт-Петербург), або в родовому маєтку Лазаревських у селі Гирявці Конотопського повіту Чернігівської губернії, куди він прибув або самостійно, або разом з другим (за часом народження) сином тодішньої господарки садиби Афанасії Олексіївни Лазаревської Михайлом,

якого сміливо можна віднести до числа найбільш близьких друзів поета протягом досить тривалого періоду. Цілком вірогідно можна констатувати, що протягом п'яти днів там він перебував разом з Федором Лазаревським (третім сином у родині), а згодом повернувся на Північ, до Росії. Це було в серпні 1859 р. За переказами свідків, саме тоді він назвав берегиню родини «божественною старушкою», намалював їй портрет і присвятив саме їй власний вірш «Вечір».

Загалом у представників старшого покоління родини Лазаревських Матвія Ілліча та Афанасії Олексіївни було шестеро синів (Василь, Михайло, Федір, Яків, Олександр та Іван), а також дві доньки Ганна і Глафіра. Однозначно можна констатувати, що протягом найбільш тривалого часу Тарас Шевченко досить близько знався і мав особисті та епістолярні, контакти, принаймні з першими трьома братами Лазаревськими, а пізніше познайомився й з усіма іншими. Напевно, до цього спонукали не лише доволі значні їх посади, а й обставини, за яких волею випадку поет мав потребу і навіть необхідність в особистих та епістолярних комунікаціях з ними. Можливо, їх зближували належність до одного покоління, певна духовна й ідейна близькість, любов до рідного краю й землі, до літератури та художнього мистецтва.

Тут не зайвим буде дати стислі біографічні довідки про братів Лазаревських (окрім, власне, самого Олександра Матвійовича), оскільки про них далеко не всім хоча б щось відомо. При цьому будемо орієнтуватись на складені О. М. Лазаревським їх стислі автобіографії. Зокрема, Василь Матвійович Лазаревський (1812–1890), найстарший серед них, закінчивши Харківський університет, по черзі посідав доволі значні посади в губернських правліннях та Міністерстві внутрішніх справ. Він був особистим секретарем міністра уділів та внутрішніх справ Лева Перовського, а потім працював у М. Муравйова. За часів керівництва Петра Валуєва він обіймав посаду віце-директора Міністерства внутрішніх справ. Окрім того, з 1867 р. він став членом ради Міністерства внутрішніх справ і членом головного управління у справах преси. Він жодного разу не одружувався, але мав двох позашлюбних синів від різних жінок. Олександр Лазаревський характеризував цього брата як добру, чесну, безхитрісну і довірливу людину, але як чиновник, за його визнанням, «він без сумніву страждав зарозумілістю, яка від нього відштовхувала людей, що не знали його близько» (тут і далі переклад з рос. мій. – Авт.) (Лазаревський, 1927, с. 67–69).

Михайло Матвійович Лазаревський (1818–1867) після закінчення Ніжинської гімназії служив чиновником спочатку в Чернігові, згодом у Тобольську, Тюмені та Оренбурзі (в останньому

місті на посаді попечителя одного з відділів оренбурзьких киргизів). Уже з 1850 р., завдяки старшому братові, він перебрався до Санкт-Петербурга, де працював радником губернського правління, а згодом «займався приватними справами» О. С. Уварова, отримував від нього досить щедру платню, пізніше жив у Москві доволі забезпечено. Він також ніколи не одружувався. Застудився і помер від емфіземи, не проживши й п'ятдесяти років. Його молодший брат Олександр також охарактеризував як дуже чуйну й добру людину (Лазаревський, 1927, с. 69, 70).

Федір Матвійович Лазаревський (1820–1890) закінчив Чернігівську гімназію та Харківський університет. До кінця 1850-х рр. він служив в Оренбурзі, потім – у Міністерстві внутрішніх справ за часів М. Муравйова, згодом – з 1860 р. – управителем Орловської удільної контори, а з 1870 р. управляючим Ставропольськими удільними маєтностями на Кавказі. Він пішов у відставку в 1884 р. Одружувався двічі: спочатку на Єлизаветі Валеріанівні Сафоновій, а після її смерті – на Меланії Іллівні Басановій. Мав сина та двох доньок. На думку О. Лазаревського, цей брат «був дещо скаредним, накопичив гроші і в 1870 р. купив у Гадяцькому повіті поблизу Рогожева маєток близько 450 дес.», хоча, з іншого боку, він «ніколи не відмовляв у допомозі своїм близьким, які того потребували; так сестрі Глафірі він допомагав часто і не жадібно». Помер Федір Лазаревський від раку шлунка (Лазаревський, 1927, с. 70, 71).

Яків Матвійович Лазаревський (1829–1880) – єдиний серед братів був військовим. Він навчався у Полтавському кадетському корпусі, згодом був переведений у Дворцовий полк до Санкт-Петербурга, зрештою отримав призначення до Шліссельбурзького армійського полку, брав участь у придушенні Угорської революції. Однак вже в 1851 р. він демобілізувався, певний час, за словами О. Лазаревського, «бідував», потім працював чиновником Керченського археологічного музею, між іншим, брав участь у розкопках курганів у Криму та в Новомосковському повіті Катеринославської губернії. З 1862 р. він став управителем імператорського палацу в Лівадії, одружився, а його доньку навіть хрестила імператриця, дружина Олександра II. Помер він теж доволі рано від хвороби серця. Щодо цього брата Олександр Лазаревський наголосив, що він був «сердечно м'яким», любив жінок, але одружився досить пізно, до того ж йому особисто він «був завжди ближчим за інших» (Лазаревський, 1927, с. 72, 73).

Наймолодший брат Іван Матвійович (1836–1887) закінчив Ніжинську гімназію та Санкт-Петербурзький університет. Працював на різних незначних посадах спочатку в Орлі, потім Варша-

ві та Санкт-Петербурзі. Згідно з Олександром Лазаревським, як службовець він був гарний, точний і старанний, але як людина безхарактерний і м'який. Був одружений на М. М. Шеншиній, мав трьох синів та доньку. Захворів і досить рано помер від «паралічу серця» (Лазаревський, 1927, с. 73).

Отже, однозначно можна констатувати, що перші троє братів Лазаревських протягом певного часу особисто листувались із Тарасом Шевченком. Однак, на жаль, матеріали цього листування не збереглися у цілісному вигляді, а розпорошились по різних колекціях або взагалі частково безслідно втрачені. Щоправда, все ж деякі листи від поета містяться в родинному архіві Лазаревських в Інституті рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського, а також в інших архівах.

Найбільш ранній за часом написання лист Тараса Шевченка (як зазначено в археографічній легенді, адресований Василю Лазаревському, а насправді, найбільш імовірно, його брату Михайлу), якщо вести мову саме про перші їх видання на сторінках науково-літературної періодики другої половини XIX – початку XX ст., був опублікований з коментарями В. Горленка у книзі 2 «КС» за 1891 р. ([Горленко], 1891, с. 212–214). Він датується 20 грудня 1847 р. (за старим стилем) і був написаний з Орської фортеці до столиці Російської імперії, де тоді служив адресат. Цікаво, що лист написано російськими літерами, але українською мовою. Поет скаржиться на складне становище, в якому опинився, згадує про хвороби, які його тоді спіткали (спочатку ревматизм, а потім цинга). Він просить передати вітання декільком своїм знайомим, а головне – спільними зусиллями якось ублагати тоді міністра внутрішніх справ Російської імперії Лева Перовського, щоб той дозволив Шевченку не жити в казармі і не забороняв хоча б малювати. Дуже просить Кобзар також прислати книжки, бо в нього, «окрім Біблії», «немає... ні однісінької книжечки». У трьох приписках на полях Тарас Григорович просить М. Лазаревського доправити йому поезії М. Лермонтова, «вилаяти» чернігівських земляків В. Й. Єзучевського та його свояка Галузевського, а також вибачається за те, що був змушений писати на поганому клаптику паперу.

Згаданий вище ще один лист Тараса Шевченка без зазначення адресата був опублікований з коментарями М. Комарова (Комаров, 1895, с. 44–46). Публікація містить невелику передмову, археографічну легенду і коментарі. Зокрема, її редактор наголосив, що цей лист був знайдений серед матеріалів покійного одеського книготорговця і видавця Василя Івановича Білого. Останній на ньому залишив указівку на Федора Лазаревського

як можливого адресата. Видавець констатував, що і супровідний контекст, і згадування в листі декількох спільних знайомих по Оренбургу, і прохання Тараса Шевченка наприкінці листа передавати вітання Василю та Михайлу доволі переконливо підтверджують цю тезу. На думку М. Комарова, ймовірно, лист було написано після повернення Тараса Шевченка з Аральської експедиції, тобто після 1849 р., скоріше за все, з Новопетрівського укріплення. Автор листа, зокрема, зазначив, що перебуває в досить скрутному матеріальному становищі («обнищах до зіла»), згадав деякі подробиці про експедицію, рекомендував респонденту сотника Хаїрова (який, напевно, і доправив Федору цього листа), перепитав, чи давно той бачив декількох спільних знайомих (Поспелова, Залеського, Костромітенова, якогось старого «Татарина»).

Ще один лист Тараса Шевченка до Федора Лазаревського був опублікований відомим українським педагогом і громадсько-культурним діячем, другом Т. Шевченка і його першим біографом Михайлом Корнійовичем Чалим (Чалый, 1897, с. 151, 152). В ньому не зазначено час написання, але редактор припустив, що його слід датувати 1852 р., коли адресат нещодавно повернувся з Санкт-Петербурга, звідки привіз свіжі новини та поклони поету від земляків, а також передав посилку з грошима (до речі, за неї Тарас Шевченко висловив особливу подяку Василю та Михайлу Лазаревським). У невеликій передмові редактор констатував, що цей лист був написаний у Новопетрівському укріпленні і направлений до Оренбурга. Він містить віршований епіграф, складений у грайливо-алегоричній формі. В ньому згадується декілька спільних знайомих.

У цій же публікації, укладеній М. Чалим (до речі, в ній присутні авторські коментарі й окремі інші археографічні складові), уміщено по одному листу до Тараса Шевченка від Федора та Михайла Лазаревських. Перший містить дату 8 грудня 1857 р. У той час поет перебував уже після звільнення в Нижньому Новгороді, а Федір Лазаревський писав із Санкт-Петербурга, хоча працював тоді управляючим конторою удільного відомства Орловської губернії. Адресант, зокрема, висловив жаль, що був проїздом у Нижньому Новгороді й дуже хотів побачитись із Т. Шевченком після семірічної розлуки, однак той якраз від'їздив у справах до Балахні, а тому вони розминулись. Він сподівається на скору зустріч, передає вітання Г. В. Керберу та В. І. Далю, а також повідомляє, що його брат Михайло клопочеться про отримання Тараса Шевченку дозволу на переїзд до Санкт-Петербурга (Чалый, 1897, с. 152, 153). У листі до поета від Михайла Лазаревського з російської столиці від 20 лютого 1858 р. (Чалый, 1897, с. 153,

154) вже повідомляється, що дозвіл на проживання в Санкт-Петербурзі Тарасу Шевченку імператором було надано, але під обов'язковим наглядом поліції. З його слів, графиня Н. І. Толстая, яка дуже переймалась долею українського поета, сподівалась представити його президенту Академії художеств для того, щоб він зміг продовжити своє навчання. Він просить Кобзаря приїхати якомога швидше і «пересилає йому в особливому конверті 50 рублів» на дорогу. До речі, в цій публікації М. Чалого містяться й інші листи: Штернберга до Шевченка, 13 листів княгині В. Рєпніної до Шевченка, два листи Шевченка до Бодяньського і на решті В. Рєпніної до М. Чалого з приводу публікації матеріалів до біографії померлого поета.

Особливе місце серед найбільш ранніх опублікованих тематичних епістолярій посідає добірка з 13 листів Михайла Лазаревського до Тараса Шевченка, опублікована в 1901 р. тодішнім редактором «Киевской старины» Володимиром Науменком ([Науменко], 1901, с. 283–300). Вони охоплюють проміжок з 17 січня 1857 р. до 13 червня 1859 р. У передмові до публікації редактор порушив питання про те, коли саме їх автор особисто познайомився з поетом, вказавши на початок 1847 р., особливо підкреслив надзвичайно важливу роль Михайла і Федора Лазаревських у долі Кобзаря, особливо під час перших років його заслання. Згідно з В. Науменком, редакція отримала ці листи завдяки М. Чалому, а їх важливість полягає в тому, що вони досить детально відтворюють клопоти довкола отримання дозволу на звільнення Тараса Шевченка із заслання, турботи про його облаштування, намагання домогтись його переїзду до російської столиці. В усіх цих справах Михайло Лазаревський, скориставшись усім колом власних знайомств, відіграв непересічну роль. Упорядник також звернув увагу на те, що зворотні листи Т. Шевченка до Михайла Лазаревського були опубліковані ще в 1862 р. в «Основе», а тому саме вони є «кращими коментарями» до здійсненої ним публікації.

У листах, опублікованих В. Науменком, зокрема, повідомляється про отримання дозволу на звільнення Тараса Шевченка із заслання, але також і про досить тривале зволікання з надсиланням наказу щодо цього до Оренбурга, про кроки, які робились у Санкт-Петербурзі його друзями і знайомими задля прискорення цього процесу, про типографський набір і публікацію нових творів Шевченка, про направлення йому потрібних для нього коштів, зібраних його симпатиками в різних частинах країни. В одному листі, адресованому вже в Нижній Новгород, автор порадив Тарасу Шевченку написати прохання графу Ф. П. Толстому, щоб той дозволив йому поновити навчання в Академії художеств. Він наголосив, що україн-

ська громада столиці радить поету поки що не їхати до України, а домагатись права на переселення саме до столиці. Є в листах інформація про окремі новини в житті добрих знайомих Т. Шевченка (зокрема П. Куліша та ін.), про тих людей, які підтримували поета фінансово, часто навіть зовсім не знаючи його особисто. Декілька разів у листах передаються вітання від братів Василя та Федора Лазаревських. З одного з них стає відомо, що на прохання Михайла Лазаревського Тараса Шевченка в Нижньому Новгороді відвідував ще один його брат Яків. Останній тоді їхав на службу до В'ятки й отримав щасливі й дуже позитивні емоції від особистого знайомства з Кобзарем. Останній лист Михайло адресував в Україну 13 червня 1859 р., де тоді знаходився Тарас Шевченко. Він містить переважно несуттєві повідомлення про спільних знайомих.

На відміну від досить непогано в суто археографічному сенсі опрацьованих редактором листів у попередній проаналізованій публікації, вже згадане вище видання епістолярій Тараса Шевченка до Михайла Лазаревського в «Основе» взагалі не містить передмови, археографічної легенди і коментарів ([Б. п.], 1862, с. 3–19). Напевно, воно було здійснене редакційною колегією журналу, причому з дотриманням усіх особливостей (зокрема й мовних) їх оригіналів. Публікацію склали 17 листів, які хронологічно охоплюють проміжок з 8 жовтня 1856 р. до 10 липня 1859 р. (дати подано за юліанським календарем). Перші шість листів були написані поетом ще з Новопетрівського укріплення, один – з Астрахані, три – з Нижнього Новгорода, на чотирьох наступних місцях написання не зазначене, два писалися з Москви і ще один – з Межиріча.

У них на особливу увагу заслуговують своєрідні формули звертання Тараса Шевченка до власного респондента: «Богу милий друже мій, Михайле!», «Любий мій єдиний Михайле!», «Христос воскрес, брате мій любий!», «Мій друже єдиний» тощо. Вони однозначно свідчать про його надзвичайно справжнє, щире й братерське ставлення до Михайла Лазаревського, про визнання ним дуже важливої ролі, яку той відіграв у житті опального поета. Звертання ж як до «брата» або як до найкращого друга взагалі самі по собі доволі промовисті. Подібний характер мають і формули закінчення та прощання у переважній більшості листів. При цьому Тарас Шевченко неодмінно передає вітання двом іншим братам Лазаревським, спільним знайомим, членам української громади у Санкт-Петербурзі тощо.

За власним емоційним забарвленням та змістовною насиченістю ці листи Тараса Шевченка є надзвичайно показовими особливо для характеристики міжособистісних стосунків двох друзів.

Лише з близькою людиною можна ділитись навіть і частково інтимною інформацією, яка в листах іноді фігурує. Тарас Шевченко не соромиться писати певні подробиці про власні хвороби, в разі потреби просити у Михайла Лазаревського матеріальної допомоги. Він також неодноразово просить друга виконати окремі доручення, скажімо, зв'язатись із кимось, якщо в нього не було такої можливості, дістати й надіслати йому якусь книгу, фарби й кисті для малювання, домовитись про публікацію рукопису його твору, розмножити та передати за призначенням його картини й малюнки. В листах неодноразово озвучуються суми грошей, які поет отримував від різних людей. В одному з них він прикинув, скільки приблизно грошей йому потрібно, щоб добратись після звільнення із заслання до столиці (близько 200 рублів).

У тексті багатьох листів простежується тужіння за рідною землею, за рідними і близькими, за друзями, від яких йому тривалий час доводилось перебувати дуже далеко. На сторінках листів також можна знайти стислі, але досить влучні характеристики окремим опублікованим творам, з якими Тарасу Шевченку вдалось ознайомитись, перебуваючи далеко від центрів громадського й культурного життя (зокрема це стосується монографії «Богдан Хмельницький» М. Костомарова, «Записок о Южной Руси» П. Куліша, літературних творів Марко Вовчок, публікації А. Метлинського та ін.). Отже, незважаючи на значно нижчий археографічний рівень, особливо порівняно з публікаціями на сторінках «Киевской старины», аналізований комплекс епістолярій Т. Шевченка до М. Лазаревського в «Основе» все ж має абсолютно непересічне значення для сучасних дослідників завдяки багатьом іншим своїм характерним ознакам.

У цілому проаналізовані вище публікації матеріалів особистого листування між Тарасом Шевченком та братами Лазаревськими, звичайно, далеко не повною мірою вичерпують весь комплекс їх рукописних оригіналів, які збереглися до нашого часу. Переважна більшість таких листів вийшли друком у пізніших виданнях (зокрема й тих, які вже називались вище). Деякі з них зараз знаходяться у фонді родини Лазаревських в Інституті рукопису Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського, інші – у складі рукописних колекцій різних архівних установ України та Росії.

Дуже цікаву додаткову інформацію про Тараса Шевченка містять спогади двох братів Лазаревських (Михайла та Федора), теж опубліковані в «Киевской старине» (Чалый, 1899; [Шугуров], 1899; [Шугуров], 1899, II). Зокрема, два досить змістовні фрагменти про поета були залишені Федором Лазаревським. Перший з них був опубліко-

ваний за редакцією М. Чалого. Згідно з цими мемуарами, знайомство автора з Тарасом Шевченком відбулося в червні 1847 р. Вже через два дні після прибуття до Оренбурга поет уперше побував на квартирі, де автор спогадів мешкав разом із Сергієм Левицьким. Відразу в перший день він залишився на ночівлю, коли прочитав декілька власних віршів, заспівав улюблені свої пісні. Згодом у нього склався дуже душевний пісенний дует з С. Левицьким (Чалый, 1899, с. 152, 153).

Згідно зі спогадами Федора Лазаревського, земляки з України в Оренбурзі та Орську, а також окремі старші офіцери дуже підтримували Тараса Шевченка фінансово. Зокрема, брат Василь уже в перші місяці заслання надіслав поету два ящики сигар та 50 рублів асигнаціями. Особливо щедро його підтримував грошима генерал Кухаренко, всіляко намагались йому допомогти підполковник Матвеев та попечитель «прилінійних» киргизів М. Александрійський (Чалый, 1899, с. 154).

Дещо складніше з поетом було контактувати, коли його перевели до Орська, а потім направили в Аральську експедицію. Однак після її завершення, за словами Федора Лазаревського, його друзі зробили все можливе, щоб Тараса Шевченка повернули до Оренбурга для впорядкування її матеріалів. Після цього він мешкав то на квартирі Федора Лазаревського, то у флігелі будинку полковника К. І. Герна. Він досить близько контактував з колишнім очільником Аральської експедиції російським ученим-географом, членом географічних товариств, контр-адміралом Олексієм Бутаковим, часто бував у будинку Оренбурзького і самарського губернатора Василя Перовського, познайомився з представниками місцевої соціальної еліти. Та все ж найближчими для нього були члени оренбурзької української громади.

Час з осені 1849 р. по весну 1850 р., за даними Ф. Лазаревського, для Тараса Шевченка став незначним проміжком майже вільного життя на засланні. Цікавий такий фрагмент авторських спогадів: «Вечори наші збігали непомітно. Пили чай, вечеряли, співали пісень. Тарас з моряком Поспеловим іноді пропускали по чарчині. Зрідка влаштовувались вечори з дамами, причому незмінною подругою Тараса була татарка Забаржада, прегарна собою. О. І. Бутакову дуже подобались наші вечірки, але, соромлячись свого підлеглого Поспелова, він у нас не затримувався...» (Чалый, 1899, с. 156, 157).

Коли з кінця грудня 1849 по березень 1850 р. Ф. Лазаревський був у від'їзді, Тарас Шевченко, за його словами, мешкав у його квартирі. У той час він зблизився з поляками, які перебували в Оренбурзі на засланні. Останні нібито з ним були досить заподатливими, що «інколи дуже пригнічувало його, хоча зовні він з ними був на дружній

нозі». Одного разу в поляків Тарас затримався на декілька днів, а на питання де він так довго був, з неприхованим невдоволенням відповів: «Та оці проклятуці ляхи заманили мене до себе, та й не випускають». Водночас, як констатував Федір Лазаревський, з числа польських засланих найближче Тарас Шевченко контактував із Залеським, Семеновим, Станевичем, Турно, Зеленкою і Аркадієм Венгжинівським (Чалый, 1899, с. 158, 159).

Згідно з автором спогадів, якимсь, намалювавши власний автопортрет, Тарас Шевченко подарував його саме йому, щоб, за його словами, «він не дістався полякам». Взагалі Тарасу Шевченку в Оренбурзі, на думку Федора Лазаревського, жилося непогано: «У нього було багато знайомих, які прагнули його товариства, не лише в середніх класах, а й у вищих сферах оренбурзького населення: він бував у домі генерал-губернатора, малював портрет його дружини та інших високопоставлених осіб» (Чалый, 1899, с. 160). З обуренням Федір Лазаревський висловився щодо поширених оповідей і слухів про нібито безчинства Шевченка в нетверезому стані: «Я був знайомий з ним у кращі роки його життя, коли він відрізнявся здоров'ям і силою, але я жодного разу не бачив його у надто п'яному вигляді. Щоправда, випивав він іноді достатньо, але кожна зайва чарка робила його тільки більш відкритим і одухотвореним, надавала йому більшої задушевності й незвичної привабливості. Душа його завжди знала міру». Тому, на його думку, віршований уривок, нібито залишений Шевченком на стіні одного з питних закладів, якнайліпше характеризував його стан після випитої чарки:

«Вип'єш першу – стрепенешся,

Вип'єш другу – схаменешся,

Вип'єш третю – в очах сяє,

Думка думку поганяє» (Чалый, 1899, с. 161).

У спогадах також досить детально викладено обставини відправлення Тараса Шевченка знову до Орська через наклеп і помсту з боку офіцера Ісаєва. Автор констатував, що йому разом з поетом довелося навіть спалити частину його листування, щоб не спровокувати репресії проти знайомих та аби ще більше не ускладнити і без того тяжке в той час Кобзареве становище (Чалый, 1899, с. 165, 166).

Наступного разу Федір Лазаревський побачився з Т. Шевченком лише наприкінці 1857 р. в Санкт-Петербурзі на квартирі брата Михайла. У власних спогадах він згадав про настанову «любити селян», яку йому дав поет у ті дні, і якої, за власних зізнанням, він протягом усіх 23 років своєї подальшої державної служби всіма силами намагався неухильно дотримуватись. Згідно з опублікованими матеріалами, остання їх зустріч відбулась у Гирявці, в родовому маєтку Лазарев-

ських у серпні 1859 р. Вона була досить випадковою, але Федір Лазаревський з приємністю згадав ті всього лише декілька днів, які він провів разом з відомим земляком (Чалый, 1899, с. 166, 167). Загалом ці спогади буквально проникнуті надзвичайною теплотою і трепетним бажанням зберегти всі найменші подробиці про життя й діяльність абсолютно непересічного, неперевершеного й, напевно, найбільш відомого у всьому світі українця.

Своєрідним доповненням до цих спогадів стала ще одна невелика публікація матеріалів, здійснена за редакцією М. Шугурова ([Шугуров], 1899, II, с. 1–7). Її автор зазначив, що донька Федора Лазаревського Ольга надала до редакції «Киевской старины» його незакінчений рукопис з редакцією батька на публікацію в «Историческом вестнике» на працю Є. М. Гаршина «Шевченко в ссылке». У рукописі Ф. Лазаревський звернув увагу на окремі помилкові відомості в ній. Зокрема, він вважав абсолютною неправдою те, що нібито губернатор Перовський особисто бив Шевченка в обличчя, оскільки вони не бачились до відправки поета в Орськ з Оренбурга ([Шугуров], 1899, II, с. 2, 3). Нечітко, на думку Ф. Лазаревського, у книзі Гаршина було вказано прізвище командира 5-го лінійного оренбурзького батальйону, безпосереднього начальника Т. Шевченка (то «Мешков», то «Матвеев»), неправильно було передано подробиці випадку навесні 1852 р., спричиненого скаргою офіцера Ісаєва, яка призвела до чергових ексекцій проти поета ([Шугуров], 1899, II, с. 4–6). Багато неточностей Федір Лазаревський помітив і в книзі М. Чалого «Жизнь и произведения Т. Шевченко». При цьому він констатував, що останній «після отримання моїх заміток визнав власну працю далеко неповною і почав готувати друге її видання» ([Шугуров], 1899, II, с. 3, 4). Цікаво, що сам М. Чалый, як редактор аналізованої публікації, жодним чином не відреагував на ці закиди на власну адресу. Отже, напевно, він з ними цілком погодився.

Однак тут варто звернути увагу на те, що в публікації К. Лазаревської прозвучали деякі критичні зауваження щодо вірогідності й повноти спогадів Ф. Лазаревського про Тараса Шевченка. Зокрема авторка порівняла відомості, зафіксовані в листах початку 1850-х рр. Ф. Лазаревського до батьків і сестри Глафіри, а також у листах його матері Афанасії Олексіївни до молодшого сина Олександра, з інформацією значно пізніше написаних спогадів того ж Ф. Лазаревського, проаналізованих нами вище. Скажімо, ось що зазначила дослідниця щодо подробиць арешту й другого заслання Тараса Шевченка до Орська: «Можна гадати, що варіант цієї події в листах Хв. Лаз-кого правдивіший, ніж у його спогадах, бо трудно зрозуміти, як Обручев, що також був на розговінах, встиг переглянути

листування Шевченка. Цю думку стверджує ще й те, що листа написано за два місяці по подіях, а спогади за кільканадцять літ; за такий довгий час подробиці могли забути» (Лазаревська, 1928, с. 47). Водночас вона підкреслила, що в листах Ф. Лазаревського ця подія переказується винятково крізь призму його власної долі і можливого впливу на кар'єру старших братів, однак вони важливі тим, що зображують «оточення, в якому на той час перебував Шевченко». При цьому в подальшій долі самого Федора важливу роль відіграв генерал Ладигенський, який «зам'яв» можливі небажані для нього наслідки довкола конфліктної ситуації у справі Т. Шевченка.

Окрім того, К. Лазаревська, спираючись на листи з родинного архіву, переповіла деякі відсутні у спогадах Ф. Лазаревського відомості про подробиці перебування Тараса Шевченка у селі Гирявці наприкінці літа 1859 р. Вона внесла уточнення у відомості про портрети членів родини, зроблені Кобзарем, про які у спогадах Ф. Лазаревського міститься дещо непевна інформація. Про перебування поета в маєтку Лазаревських дослідниця наголосила ще й таке: «Афанасію Олексіївну Шевченко бачив тільки цей єдиний раз, але він багато чув про неї від свого друга Михайла, котрий, як і всі сини Лазаревські, якимось незвичайно ніжно любив матір. Ця гаряча любов поміж матір'ю та синами вражала й зворушувала Шевченка, і він як символ цієї родини, міцно злитою такою рідкою любов'ю, подарував Афанасії Олексіївні свій офорт «Святе сімейство» з автографом» (Лазаревська, 1928, с. 48). Тим не менше ці закиди й поправки К. Лазаревської жодним чином не нівелюють важливість мемуарів Федора Лазаревського для сучасних істориків-шевченкознавців.

Доповненням до мемуарів Ф. Лазаревського є невелика публікація матеріалів, залишених його старшим братом Михайлом, також опублікована в «Киевской старине» за редакцією М. Шугурова ([Шугуров], 1899, с. 433–439). В археографічній легенді укладач припустив, що написані спогади були невдовзі після смерті Тараса Шевченка, однак вони, на жаль, надто стислі й незакінчені, оскільки стосуються лише часу з моменту прибуття засланого поета до Оренбурга до осені 1850 р. ([Шугуров], 1899, с. 433, 434).

Автор переповів деякі нові подробиці про перші дні перебування Тараса Шевченка на засланні в колі земляків, про їх спроби залишити його тут у зв'язку із загостренням хронічних хвороб (однак той нібито навідріз відмовився, бо «ніколи нікого ще не обманював, а залишення в лазареті вважав оманною керівництва») ([Шугуров], 1899, с. 435).

М. Шугуров також наголосив на певних різноманітностях у спогадах про перебування Т. Шевченка в Орській фортеці, які відбилися у різних на той

час вже опублікованих матеріалах. Він підкреслив, що оскільки М. Лазаревський неодноразово відвідував там Шевченка, то його інформації, без сумніву, можна довіряти. Зокрема, за даними автора спогадів, спочатку Тараса Шевченка за сприяння генерал-майора Ісаєва навіть поселили у спеціально найнятій квартирі, а не в казармі. Однак після смерті останнього для поета настали складні часи: «Батальйонний командир Мешков (із солдат) показав над ним всю силу влади, він перевів його до казарми, де Шевченко спав і проводив усі дні на брудному ліжку, яке розташовувалося там ще поруч з 50-ма подібними» ([Шугуров], 1899, с. 436, 437). Цей командир нібито не любив Т. Шевченка за «непохитність характеру, за те, що не вмів і не хотів нікому кланятись», а тому щодня муштрував його на плацу і навіть декілька разів відправляв на гауптвахту (зокрема за те, що той одягнув білі, а не чорні пальчатки, за те, що зняв картуза правою, а не лівою рукою тощо). До того ж і солдати нібито ставились до Т. Шевченка зверхньо й часто по-хамськи, наприклад іноді відбирали в нього книжки й закладали у шинку, а він мав потім власноруч їх викупляти. І так, за словами М. Лазаревського, тривало аж до літа 1848 р. ([Шугуров], 1899, с. 437). Водночас цей перший відтинок перебування Т. Шевченка в Орську, на думку автора, хоч і був для нього тяжким, але він все ж намагався якимось адаптуватись. Однак, коли його перевели туди знову в травні 1850 р. «під строгий нагляд», то фактично утримували разом з арештантами і до того ж змушували тяжко працювати. Про ці п'ять місяців власного життя він взагалі волів ніколи не згадувати, а тому подробиці про той час, згідно з М. Лазаревським, взагалі практично нікому невідомі ([Шугуров], 1899, с. 437).

Саме на цьому, за словами М. Шугурова, записи в рукописі М. Лазаревського раптово уриваються. Укладач також звернув увагу на доволі різні характеристики окремих років життя часів заслання Тараса Шевченка, відомі дослідникам його біографії з опублікованих станом на кінець XIX ст. мемуарів і спогадів, залишених очевидцями і сучасниками. При цьому в різний час умови його життя на засланні доволі різко коливались від хоча б відносно сприятливих до фактично арештантських. Саме цим він пояснив і певні відмінності у зображенні життя Т. Шевченка під час рекрутчини братами Федором і Михайлом Лазаревськими. Наприкінці публікації М. Шугуров звернув увагу на плутанину в портретах цих двох братів на сторінках книги О. Кониського «Жизнь украинского поэта Т. Г. Шевченко» ([Шугуров], 1899, с. 438, 439).

Таким чином, незважаючи на певну епізодичність і незавершеність, і ця мемуарна праця, опу-

блікована в «Киевской старине», становить певний інтерес для істориків.

Висновки. Здійснений у статті аналіз археографічних публікацій матеріалів епістолярного та мемуарного характеру, які подають певні подробиці контактів між Тарасом Шевченком та братами Лазаревськими, уміщених на сторінках «Основы» і «Киевской старины», а також залученої спеціальної наукової літератури з теми, дозволяє зробити ряд висновків та узагальнень.

По-перше, у названих двох періодичних виданнях протягом 1862–1901 рр. було опубліковано загалом 20 епістолярій поета до братів Лазаревських і ще 15 листів від його респондентів, а також три мемуарні праці. До здійснення цих видань безпосереднє відношення мали редколегії журналів, а також члени родини Лазаревських, представники соціокультурної еліти і громадськості. Редакторами та укладачами цих публікацій, зокрема, були В. Горленко, В. Науменко, М. Шугуров та М. Чалій.

По-друге, проаналізовані публікації стали першими виданнями епістолярій та спогадів, які стосуються аналізованої теми, здійсненими невдовзі після смерті Тараса Шевченка. Згодом вони неодноразово перевидавалися в інших спеціалізованих виданнях. За виконанням вони відрізняються власним археографічним рівнем. Зокрема, листи Т. Шевченка, опубліковані в «Основі», фактично не містять а ні передмови, а ні археографічної легенди, а ні жодних супровідних коментарів. Натомість переважна більшість видань на сторінках

«Киевской старины» здійснені відповідно до загального тодішнього рівня і кращих напрацювань у галузі археографії. Їх упорядники й редактори подавали стислі археографічні легенди, зазначали від кого були отримані рукописи і де на той час знаходилися оригінали, а також супроводжували текст публікацій власними коментарями й примітками. Щоправда, ступінь детальності більшості з них досить далекий від ідеалу.

По-третє, інформаційний потенціал проаналізованих археографічних публікацій епістолярій і мемуарів досить значний. На їх сторінках можна знайти відомості не лише про конкретні цілі й засоби комунікацій між Тарасом Шевченком і братами Лазаревськими, а й деякі доволі симптоматичні риси для характеристики світогляду всіх респондентів, для з'ясування сутності їх позицій під час оцінки ними окремих поточних реалій, ступеня реагування на тодішні явища і процеси, зокрема їх ставлення до появи окремих новітніх публікацій українознавчої літератури наукового й художнього характеру. До того ж ці джерела дозволяють відтворити образ українського Кобзаря у більш цілісному та завершеному вигляді, розкрити деякі подробиці його громадської та літературної діяльності, особливо періоду рекрутчини-заслання та останніх чотирьох років його життя.

По-четверте, проаналізована наукова література дозволяє зробити висновок про необхідність комплексного узагальнюючого дослідження з теми, яке б врахувало всі вже наявні напрацювання в її рамках.

Бібліографічні посилання

- А. Л. [Лазаревский, А. М.]. (1894). Гроб Т. Г. Шевченко в Киеве у Христовоздвиженской церкви (7 мая 1861 г. К рисунку). *Киевская старина* (кн. 2), 315–317.
- А. Л. [Лазаревский, А. М.]. (1894, II). «Жизнь замечательных людей. Т. Г. Шевченко» Яковенко (рец. на кн.). *Киевская старина* (кн. 8), 289–291.
- А. Л. [Лазаревский, А. М.]. (1891). Новое сведение о пребывании Т. Г. Шевченко в Раимском укреплении. Неверное сведение о Шевченке. *Киевская старина* (кн. 2), 334–336.
- А. Л. [Лазаревский, А. М.]. (1898). Письма Честеховского, писанные в 1861 г. о похоронах поэта Шевченко. *Киевская старина* (кн. 2), 167–191.
- Башманівська, Л. (2010). Епістолярія Шевченка як об'єкт пошукового дослідження під час вивчення життєпису. *Волинь – Житомирщина: істор.-філолог. збірник з регіональних проблем* (21), 258–266. Житомир.
- Бородин, В. С. & Павлюк, Н. Н. (составл. и прим.) (1988). *Воспоминания о Тарасе Шевченко*. Киев: Днипро.
- Бородин, В. С. (ред.). (1993). *Листи до Тараса Шевченка*. Київ.
- В. Н. [Науменко, В.]. (1901). Письма М. М. Лазаревского к Т. Г. Шевченко (1857–1859 гг.). *Киевская старина* (кн. 2), 283–300.
- Войцехівська, І. Н. (2006). Епістолологія. *Енциклопедія історії України* (Т. 3: Е–Й). Київ: Наук. думка.
- Войцехівська, І. Н., & Ляхоцький, В. П. (1999). *Епістолологія*. Київ.
- [Горленко, В.]. (1891). Два письма Т. Г. Шевченко (1840–1847 гг.). *Киевская старина* (кн. 2), 209–214.
- Гриб, М. Г. (ред. вид.) (1958). *Біографія Т. Г. Шевченка за спогадами сучасників*. Київ.
- Демиденко, Д. М. (2014). Зв'язки Тараса Шевченка з родиною Лазаревських. *Політико-правові погляди Т. Г. Шевченка (до 200-річчя з дня народження): матеріали Міжнародної науково-практичної конференції 21 бер. 2014 р.* Харків: ХНУВС, 118–121.
- Єфремов, С. (2008). *Шевченкознавчі студії*. К.: Україна.
- Ільків, А. (2014). Деякі штрихи до епістолярного образу Тараса Шевченка (на матеріалі інтимного листування). *Мандрівець* (6), 57–61.
- Кирилюк, С. П. (голова редкол.). (1976). *Шевченківський словник: в 2-х тт.* (т. 1). Київ.

- Кодацька, Л. (упоряд.). (1962). *Листи до Т. Г. Шевченка. 1840–1861*. Київ: Вид-во АН УРСР.
- Комаров, М. (1895). Письмо Т. Г. Шевченко. *Киевская старина* (кн. 2), 44–46.
- Кониський, О. (1991). *Тарас Шевченко-Грушівський: Хроніка його життя*. Київ.
- Коцюбинська, М. (2008). Шевченкові листи. *Слово і час* (7), 15–23.
- Кравець, І. (2013). Шевченко й Лазаревські. *Конотопський краєзнавчий збірник* (вип. 1), 36–41.
- Лазаревська, К. (1928). Шевченко і брати Лазаревські (дещо з родинного архіву Лазаревських). *Україна: науковий двохмісячник українознавства*. Київ, 46–51.
- Лазаревский, А. Г. (2001). *Настоящему – с памятью о прошлом*. Киев.
- Лазаревский, А. М. (1863). Детство Шевченка. Материал для биографии его. *Основа* (3), 1–10.
- Лазаревский, А. М. (1861). Последний день жизни Т. Г. Шевченко. *Черниговские губернские ведомости* (12).
- Лазаревский, Б. (1914). О Шевченко и близких ему людях. *Рубикон (Петроград)* (4–5), 3–6.
- Лазаревський, Г. О. (1945). Брати Лазаревські. *Україна* (кн. 3), 24–25.
- Лазаревський, О. М. (1927). Короткі біографії братів Лазаревських. *Український археографічний збірник* (Т. II), 67–73. Київ.
- Лазаревський, О. О. (2004). *Шевченко та Лазаревські*. Київ.
- Лазаревський, О. О. (2007). І ті люди, і село те. *Вітчизна* (5).
- Лазаревський, О. О. (2009). *З оточення Пророка. Тарас Шевченко та родина Лазаревських: есей*. Київ: Пульсари.
- Ляхова, М. (1984). *За рядками листів Тараса Шевченка*. Київ: Дніпро.
- Махінчук, М. (2009). Брати Лазаревські в долі Шевченка. *Віче* (жовтень, 19).
- Миронова, И. А. (1985). Эпистолярные источники XIX в. *Теория и методы источниковедения и вспомогательных исторических дисциплин*. Москва.
- Н. Ш. [Шугуров, М.]. (1899). Из воспоминаний М. М. Лазаревского о Т. Г. Шевченко. *Киевская старина* (кн. 6), 433–439.
- Н. Ш. [Шугуров, М.]. (1899, II). Еще из воспоминаний М. М. Лазаревского о Шевченко. *Киевская старина* (кн. 4), 1–7.
- Сарбей, В. Г. (1989). Т. Г. Шевченко і О. Лазаревський. *Український історичний журнал* (3), 26–34.
- Соколюк, Ю. (2014). «Моя рідна, небачена і щиро любима мати» (Т. Шевченко й А. Лазаревська). *Шевченкознавчі студії* (вип. 17), 406–411.
- Чалый, М. К. (1899). Из воспоминаний Ф. М. Лазаревского о Шевченко. *Киевская старина* (кн. 2), 151–167.
- Чалый, М. К. (1897). Из переписки Т. Г. Шевченко с разными лицами. *Киевская старина* (кн. 2), 151–175.
- Шевченко, Т. Г. (2003). *Повне зібрання творів у 12-и тт. Т. 6. Листи. Дарчі та власницькі написи. Документи, складені Т. Г. Шевченком або за його участю*. Київ: Наук. думка.
- [Б. п.]. (1862). Листи Шевченка до М. М. Лазаревського. *Основа* (кн. 3), 3–19.
- [Б. п.]. (1899). Письма К. И. Герна к М. М. Лазаревскому о Шевченко и Шевченко к поэту Жуковскому и к неизвестному. *Киевская старина* (кн. 2), 67–73.

References

- A. L. [Lazarevskiy, A. M.]. (1894). Hrob T. G. Shevchenko v Kieve u Hristovozdvizhenskoy tserkvi (7 maya 1861 g. K risunku) [T. G. Shevchenko hearse in Kiev near the Holy Cross Church (May 7, 1861 Commenting picture)]. *Kievskaya starina* (kn. 2), 315–317 (in Russian).
- A. L. [Lazarevskiy, A. M.]. (1894, II). «Zhizn' zamechatel'nykh lyudey. T. G. Shevchenko» Yakovenko (rets. na kn.) [«Life of outstanding people. T. G. Shevchenko» Yakovenko (book review)]. *Kievskaya starina* (kn. 8), 289–291 (in Russian).
- A. L. [Lazarevskiy, A. M.]. (1891). Novoe svedenie o prebyvanii T. G. Shevchenko v Raimskom ukreplenii. Nevernoe svedeniye o Shevchenke [The new notice about T. G. Shevchenko residence in the Raimsk fortification. Incorrect notice about Shevchenko]. *Kievskaya starina* (kn. 2), 334–336 (in Russian).
- A. L. [Lazarevskiy, A. M.]. (1898). Pis'ma Chestahovskogo, pisannye v 1861 g. o pohoronah poeta Shevchenko [Chestakhovsky letters dated 1861 about poet Shevchenko funeral]. *Kievskaya starina* (kn. 2), 167–191 (in Russian).
- Bashmanivs'ka, L. (2010). Epistolyariya Shevchenka yak ob'ekt poshukovoho doslidzhennya pid chas vyvchennya zhyttepysu [Shevchenko epistolary as an object of investigative research while studying his biography]. *Volyn' – Zhytomyrshchyna: istor.-filolog. zbirnyk z rehional'nykh problem* [Volyn – Zhytomyr region: regional problems historical-philological collections] (21), 258–266. Zhytomyr (in Ukrainian).
- Borodin, V. S. & Pavlyuk, N. N. (sostavl. i prim.) (1988). *Vospominaniya o Tarase Shevchenko* [Memoirs of Taras Chevchenko]. Kiev: Dnipro (in Russian).
- Borodin, V. S. (red.). (1993). *Lysty do Tarasa Shevchenka* [Letters to Taras Shevchenko]. Kyiv (in Ukrainian).
- Chalyy, M. K. (1899). Iz vospominaniy F. M. Lazarevskogo o Shevchenko [From F. M. Lazarevsky memoirs about Shevchenko]. *Kievskaya starina* (kn. 2), 151–167 (in Russian).
- Chalyy, M. K. (1897). Iz perepiski T. G. Shevchenko s raznymi litsami [From Shevchenko correspondence]. *Kievskaya starina* (kn. 2), 151–175 (in Russian).
- Demydenko, D. M. (2014). Zv'yazky Tarasa Shevchenka z rodynoyu Lazarevs'kykh. *Polityko-pravovi pohlyady T. G. Shevchenka (do 200-richchya z dnya narodzhennya): materialy Mizhnarodnoyi naukovopraktychnoyi konferentsiyi 21 ber. 2014 r.* [Communication of T. G. Shevchenko and Lazarevsky family. Political and legal visions of T. G. Shevchenko (devoted to 200 anniversary of birth): *The International sci-*

- ence and practice conference March 21, 2914 write-ups], 118–121. Kharkiv: HNUVS (in Ukrainian).
- Efremov, S. (2008). *Shevchenkoznavchi studiyi [Studies devoted to Shevchenko]*. Kyiv: Ukrayina (in Ukrainian).
- [Horlenko, V.]. (1891). Dva pis'ma T. G. Shevchenko (1840–1847 gg.) [Two letters of T. G. Shevchenko (1840–1847)]. *Kievskaya starina* (kn. 2), 209–214 (in Russian).
- Hryb, M. G. (red. vyd.) (1958). *Biografiya T. G. Shevchenka za spohadamy suchasnykiv* [T. G. Shevchenko biography as remembered by coevals]. Kyiv (in Ukrainian).
- Il'kiv, A. (2014). Deyaki shtrykhy do epistolyarnoho obrazu Tarasa Shevchenka (na materialy intymnoho lystuvannya) [Some accents of the epistolary image of Taras Shevchenko (based on personal correspondence)]. *Mandrivech'* (6), 57–61 (in Ukrainian).
- Kodats'ka, L. (uporyad.). (1962). *Lysty do T. G. Shevchenka. 1840–1861 [Letters to T. G. Shevchenko. 1840–1861]*. Kyiv: Vyd-vo AN URSR (in Ukrainian).
- Komarov, M. (1895). Pis'mo T. G. Shevchenko [Letter of T. G. Shevchenko]. *Kievskaya starina* (kn. 2), 44–46 (in Russian).
- Kony's'kyy, O. (1991). *Taras Shevchenko-Hrushivs'kyy: Hronika yoho zhyttya* [Taras Shevchenko-Grushivsky: Chronicle of his life]. Kyiv (in Ukrainian).
- Kotsyubyn's'ka, M. (2008). Shevchenkovi lysty [Shevchenko letters]. *Slovo i chas* (7), 15–23. (in Ukrainian).
- Kravets', I. (2013). Shevchenko i Lazarevs'ki [Shevchenko and Lazarevsky]. *Konotops'kyy krayeznavchyy zbirnyk* [Konotop local history collections] (vyp. 1), 36–41 (in Ukrainian).
- Kyrylyuk, E. P. (holova redkol.). (1976). *Shevchenkivs'kyy slovnyk [Shevchenko library]: v 2-h tt. (t. 1)*. Kyiv (in Ukrainian).
- Lazarevs'ka, K. (1928). Shevchenko i braty Lazarevs'ki (deshcho z rodynnoho arhivu Lazarevs'kykh) [Shevchenko and Lazarevsky brothers (some extracts from the Lazarevsky family archive)]. *Ukrayina: naukovyy dvohmisyachnyk ukrayinoznavstva [Ukraine: scientific two-month Ukrainian journal]*, 46–51. Kyiv (in Ukrainian).
- Lazarevskiy, A. G. (2001). *Nastoyashchemu – s pamyat'yu o proshlom [To the present remembering the past]*. Kiev (in Russian).
- Lazarevskiy, A. M. (1863). Detstvo Shevchenka. Material dlya biografii ego [Shevchenko childhood. The material for his biography]. *Osnova* (3), 1–10 (in Russian).
- Lazarevskiy, A. M. (1861). Posledniy den' zhizni T. G. Shevchenko [The last day of T. G. Shevchenko. Chernigov governorate chronicle]. *Chernigovskie gubernskie vedomosti* (12) (in Russian).
- Lazarevskiy, B. (1914). O Shevchenko i blizkikh emu lyudyah [About Shevchenko and his closed ones]. *Rubikon (Petrograd)* (4–5), 3–6 (in Russian).
- Lazarevs'kyy, G. O. (1945). Braty Lazarevs'ki [Lazarevsky brothers]. *Ukrayina* (kn. 3), 24–25 (in Ukrainian).
- Lazarevs'kyy, O. M. (1927). Korotki biografiyi brativ Lazarevs'kykh [Short biographies of Lazarevsky brothers]. *Ukrayins'kyy arheohrafichnyy zbirnyk*, T. II, 67–73. Kyiv (in Ukrainian).
- Lazarevs'kyy, O. O. (2004). *Shevchenko ta Lazarevs'ki [Shevchenko and Lazarevsky's]*. Kyiv (in Ukrainian).
- Lazarevs'kyy, O. O. (2007). I ti lyudy, i selo te [And those people, and that village]. *Vitchyzna* (5) (in Ukrainian).
- Lazarevs'kyy, O. O. (2009). *Z otochennya Proroka. Taras Shevchenko ta rodyna Lazarevs'kykh: esey [From the Prophet environment. Taras Shevchenko and Lazarevsky family: essay]*. Kyiv: Pul'sary (in Ukrainian).
- Lyahova, M. (1984). *Za ryadkamy lystiv Tarasa Shevchenka [Following Taras Shevchenko letters]*. Kyiv: Dnipro (in Ukrainian).
- Mahinchuk, M. (2009). Braty Lazarevs'ki v doli Shevchenka [Lazarevsky brothers in Shevchenko destiny]. *Viche* (Zhovten', 19) (in Ukrainian).
- Mironova, I. A. (1985). *Epistolyarnye istochniki XIX v. Teoriya i metody istochnikovedeniya i vspomogatel'nyh istoricheskikh distsiplin [Epistolary sources of XIX century. Theory and methods of source studies and secondary historical disciplines]*. Moskva (in Russian).
- Sarbey, V. G. (1989). T. G. Shevchenko i O. Lazarevs'kyy [T. G. Shevchenko and O. Lazarevsky]. *Ukrayins'kyy istorychnyy zhurnal [Ukrainian historical journal]*. (3), 26–34 (in Ukrainian).
- Shevchenko, T. G. (2003). *Povne zibrannya tvoriv u 12-y tt. T. 6. Lysty. Darchi ta vlasnyts'ki napysy. Dokumenty, skladeni T. G. Shevchenkom abo za yoho uchastyu [Omnibus edition in 12 Volumes. Vol. 6. Letters. Dedicatory and ownership inscriptions. Documents, composed by T. G. Shevchenko or featuring him]*. Kyiv: Nauk. dumka (in Ukrainian).
- Sokolyuk, Yu. (2014). «Moya ridna, nebachena i shchyro lyubyma maty» (T. Shevchenko i A. Lazarevs'ka) [«My darling, never seen and beloved mother» (T. Shevchenko and A. Lazarevsky)]. *Shevchenkoznavchi studiyi [Studies devoted to Shevchenko]* (vyp. 17), 406–411 (in Ukrainian).
- N. Sh. [Shugurov, M.]. (1899). Iz vospominaniy M. M. Lazarevskoho o T. G. Shevchenke [From the memoirs of M. M. Lazarevsky of T. G. Shevchenko]. *Kievskaya starina* (kn. 6), 433–439 (in Russian).
- N. Sh. [Shugurov, M.]. (1899, II). Eshche iz vospominaniy M. M. Lazarevskogo o Shevchenke [More from the memoirs of M. M. Lazarevsky of Shevchenko]. *Kievskaya starina* (kn. 4), 1–7 (in Russian).
- V. N. [Naumenko, V.]. (1901). Pis'ma M. M. Lazarevskogo k T. G. Shevchenko (1857–1859 gg.) [M. M. Lazarevsky letters to T. G. Shevchenko (1857–1859)]. *Kievskaya starina* (kn. 2), 283–300 (in Russian).
- Voytsehivs'ka, I. N. (2006). *Epistologiya. Entsyklopediya istoriyi Ukrayiny [Epistology. Encyclopedia of Ukrainian history]* (T. 3: E–Й). Kyiv: Vyd-vo «Nauk. dumka» (in Ukrainian).
- Voytsehivs'ka, I. N. & Lyakhots'kyy, V. P. (1999). *Epistologiya [Epistology]*. Kyiv (in Ukrainian).
- [B. p.] [No signature]. (1862). Lysty Shevchenka do M. M. Lazarevs'koho [Letters of Shevchenko to M. M. Lazarevsky]. *Osnova* (kn. 3), 3–19 (in Ukrainian).
- [B. p.] [No signature]. (1899). Pis'ma K. I. Gerna k M. M. Lazarevskomu o Shevchenko i Shevchenko k poetu Zhukovskomu i k neizvestnomu [Letters of K. I. Gern to M. M. Lazarevsky about Shevchenko, and of Shevchenko to poet Zhukovsky and to unknown]. *Kievskaya starina* (kn. 2), 67–73 (in Russian).

Надійшла до редакції 12.07.18